

Pomorze – opis geograficzno-historyczny

Geografia historyczna – czym jest i do czego służy

Historia zawsze dzieje się w przestrzeni i bez jej zrozumienia niemożliwe jest zrozumienie przeszłości. „Nauką pomocniczą historii, gromadzącą i rozwijającą wiedzę o środowisku przyrodniczym w przeszłości” jest **Geografia historyczna**. Przedmiotem jej zainteresowania jest przede wszystkim przestrzeń, w której odbywają się procesy i zachodzą wydarzenia oraz zmiany w jej budowie i kształtowaniu. Elementem tych rozważań jest między innymi próba odtworzenia dawnego horyzontu geograficznego i rozwoju wiedzy o nim, odkryć geograficznych i poznawania przestrzeni, zjawisk klęsk elementarnych i innych procesów zachodzących w przyrodzie. Wyniki dociekań geograficzno-historycznych zwykle publikuje się korzystając z narzędzi kartograficznych. Mamy wówczas do czynienia z **kartografią historyczną**. **Mapa historyczna** jest zatem końcowym efektem dociekań historyka, odtwarzającym w sposób graficzny zjawiska, procesy i wydarzenia z przeszłości. Często występującym błędem jest mylne określanie **map dawnych**, niezależnie od czasu ich powstania jako historycznych. Błąd ten popełniany jest nie tylko przez „amatorów”; również w licznych publikacjach naukowych „profesjonalnych” historyków oba terminy używane są synonimicznie, co może wprowadzać w błąd odbiorcę znającego zakresy pojęciowe tych określeń. Tym bardziej, że dawna mapa może stać się podstawą lub źródłem do opracowania mapy historycznej. Aby rzecz całą... zagmatwać dodajmy, że mapa dawna również może być mapą historyczną, jeżeli w jej treści odnotowano wydarzenia z przeszłości (np. plany bitew, trasy podróży znanych odkrywców lub postaci biblijnych, migracje i przesiedlenia).

Prowadząc rozważania z zakresu geografii historycznej mamy do czynienia z dwoma podstawowymi obszarami badawczymi: krajobrazem naturalnym oraz krajobrazem kulturowym.

Krajobraz naturalny określa środowisko przyrodnicze w formie pierwotnej lub zbliżonej do pierwotnej, w której ingerencja człowieka nie przyniosła zauważalnych zmian. Przedmiotem badań jest w tym wypadku próba rekonstrukcji pierwotnego krajobrazu: **hydrografii** (zasięgu występowania cieków wodnych, ich przebiegu, wielkości i rodzaju), **orografii** (ukształtowania terenu, wstępowania wzniesień i obniżen terenu) oraz **szaty roślinnej** (zasięgu pokrywy leśnej, gatunków roślin występujących na danym obszarze, ich zmienności w czasie). Analiza tych trzech czynników pozwala dostrzec mniej uchwytnie

zjawiska przyrodnicze, o których źródła bardzo często milczą lub odnotowują je zdawkowo, jak np. kierunki wiatrów, intensywność opadów czy dłuższe okresy suszy lub mrozów.

Krajobraz kulturowy (czasem, błędnie nazywany kulturalnym) z kolei w ogólnych zarysach jest to efekt przekształceń dokonanych przez człowieka w krajobrazie naturalnym. Społeczeństwa pierwotne, prowadzące koczowniczy tryb życia, których gospodarka opierała się na zbieractwie i łowiectwie, formowały otaczającą przyrodę w sposób minimalny, praktycznie nie ingerując w zastaną przestrzeń, czerpiąc z niej jedynie najbardziej konieczne do przetrwania elementy. Zmienia się to wraz z pojawieniem się stałych osad, które żyjąc w symbiozie z przyrodą, w coraz większym stopniu ją próbowały eksploatować i wykorzystywać do nowej rzeczywistości. Wraz z rozwojem społeczeństw, pojawieniem się ośrodków miejskich, organizacji państwowej, a w dalszej perspektywie – industrializacji, krajobraz naturalny zachował się w niewielkim zakresie i współcześnie w wielu miejscach został mocno zdegradowany, jest trudny do odtworzenia, a jego relikty wymagają szczególnej, umocowanej prawnie ochrony.

Pomorze – krajobraz naturalny

Krajobraz naturalny obszaru dzisiejszego Pomorza ukształtował się w czasie ostatniego zlodowacenia, które miało miejsce około 21 000 lat temu. Ok. 14 500 lat temu lodowiec, pokrywający znaczną część współczesnej Polski (z północą dzisiejszego Dolnego Śląska) cofnął się na północ, pozostawiając mocno zróżnicowaną rzeźbę terenu oraz odsłaniając Morze Bałtyckie. Dzieje kolejnych zlodowaceń oraz zmiany geomorfologiczne z tym związane zainteresowani mogą prześledzić na wystawie stałej, prezentowanej w Muzeum Geologicznym Uniwersytetu Szczecińskiego w Geocentrum przy ul. Mickiewicza.

W owym czasie zaczął kształtować się krajobraz charakterystyczny dla Niziny Szczecińskiej oraz pomorskich pojezierzy, szczególnie w odniesieniu do sieci hydrograficznej i orografii. U ujścia Odry (podobnie Wisły) utworzyły się rozległe delty, rozlewiska i zalewy, mniejsze rzeki zyskały swe ujścia, a jeziora – ogólny zarys. Jednocześnie podniósł się poziom wód gruntowych i lustro Bałtyku. Cechą charakterystyczną krajobrazu pomorskiego jest też duże zróżnicowanie poziomu terenu, szczególnie w pasie pojezierzy, z dość równinnym obszarem ciągnącym się wzdłuż wybrzeża bałtyckiego.

Najbardziej na północ przebiegającą równoleżnikowo strefą jest Pobrzeże Szczecińskie, będące częścią Pobrzeża Południowobałtyckiego, a to z kolei – Niziny Środkowoeuropejskiej. Sięga ono około 50 – 100 km w głąb lądu. Dominuje tu krajobraz równinny, ze stosunkowo niewielkimi wzniesieniami (nieprzekraczającymi 100 m n.p.m.). Na południe od niego rozciąga

się Pojezierze Zachodniopomorskie, które, podobnie jak w przypadku Pobrzeża, jest częścią większej podprovincji – Pojezierza Południowobałtyckiego, w ramach wspomnianej wyżej Niziny Środkowoeuropejskiej. Na południu opiera się o dolinę Noteci. Tu z kolei zróżnicowanie rzeźby terenu jest dużo większe (do 300 m n.p.m.), ukształtowane przez pasma moren czołowych i moren dennych, poprzecinanych dolinami rzek, spływających ku północy, lub, w przypadku mniejszych, ku dużym i średnim rzekom.

Pierwotnie, po cofnięciu się pokrywy lodowej, szata roślinna miała charakter tundry, to jest obszaru bezdrzewnego, z niską szatą roślinną (zaroślami brzozy karłowatej), właściwego dla obszarów o niskich temperaturach. W miarę ocieplania się klimatu pojawiły się lasy – początkowo brzozowo-sosnowe, z czasem także iglaste, liściaste i mieszane. Dodać należy, że owo ocieplenie nie ma charakteru stałego i na przestrzeni stuleci mieliśmy do czynienia z dość znacznymi wahaniami temperatur. I tak w okresie od późnego średniowiecza (ok. 1300 rok) do końca epoki nowożytnej (ok. 1800 rok) Europę nawiedziła tzw. mała epoka lodowcowa, której apogeum przypadło na przełom XVI i XVII wieku.

Krajobraz kulturowy

Wraz z pojawieniem się człowieka rozpoczął się proces przekształcania krajobrazu naturalnego. Zrazu powolny i niemal niedostrzegalny, wraz z postępem kulturowym, rozwojem skupisk ludzkich i ich organizacją, a przede wszystkim zmianą trybu życia z koczowniczego na osiadły, przybrał on coraz dynamiczniejsze i bardziej ekspansywne formy. Dzisiaj na Pomorzu nie zachowały się żadne pierwotne skupiska leśne i koryta rzek (szczególnie po wielkiej akcji regulacyjnej w XIX w.), a jedynymi zbliżonymi do stanu naturalnego są najtrudniej przekształcalne elementy orograficzne (rzeźba terenu), w wielu miejscach także dotknięte ręką człowieka.

Za autorami wystawy (oraz towarzyszącego jej katalogu) *Świt Pomorza. Kolekcja starożytności pomorskich* Muzeum Narodowego w Szczecinie możemy przyjąć następującą periodyzację prahistorii Pomorza. Umownie nazywamy ten okres **epoką przedhistoryczną**, a więc przed pojawieniem się źródeł pisanych.

- Paleolit i mezolit – ok. 12 700 – 4 100 lat p.n.e.
- Neolit – ok. 5 100 – 2 000 lat p.n.e.
- Epoka brązu – wczesna epoka żelaza – 2 400 – 400 lat p.n.e.
- Okres przedrzymski – okres wędrówek ludów – ok. 500 p.n.e. – 600 n.e.
- Średniowiecze – od VII w. n.e.

Pierwsze gromady ludzkie pojawiły się na obszarze dzisiejszego Pomorza ok. 12 000 lat p.n.e. w okresie **paleolitu**. Najstarsze zabytki ludzkiej bytności należą do tzw. **grupy hamburskiej** i znane są z wykopalisk archeologicznych w okolicach Szczecina. Grupy te prowadziły koczowniczy tryb życia, przemieszczając się za stadami reniferów wędrujących na północ w poszukiwaniu pożywienia. Ich obozowiska miały charakter ziemianek, a więc już wówczas dochodziło do szczątkowej i raczej niewielkiej ingerencji człowieka w krajobraz naturalny. Z czasem, obok takich jam mieszkalnych zaczęły powstawać również szałas. Podstawowym materiałem, z którego wykonywano wówczas narzędzia i broń były kamień i obrobione rogi renifera.

Ewolucja warunków naturalnych pod wpływem zmieniającego się klimatu wymusiła także adaptację człowieka. W okresie **mezolitu** nastąpiła intensyfikacja eksploracji wód i zbieractwa, a także – wobec wymarcia wielkich ssaków (jak mamuty) – łowiectwo rozproszone, na mniejszą zwierzynę. Pod koniec tego okresu i na początku kolejnego – **neolitu** – rozpoczyna się okres stopniowego osiedlania dotychczas przemieszczających się grup i budowania coraz bardziej zwartych kultur, których gospodarka opiera się również na uprawie ziemi.

Pierwsze grupy ludności rolniczej docierają na Pomorze z południa ok. 4 000 lat p.n.e. Są to przedstawiciele tzw. **kultury ceramiki wstęgowej**. Wraz z nimi zmienia się charakter gospodarki, która coraz bardziej ingeruje w przestrzeń geograficzną. Uprawa ziemi i udomowienie zbóż wymagały przygotowania pól pod uprawę i karczunku lasów; udomowienie i hodowla zwierząt – wykorzystania pastwisk; osiadły tryb życia – budowania stałych domostw w oparciu o materiały pozyskiwane z natury na danym terenie. To wszystko zaczęło coraz dynamiczniej przekształcać krajobraz naturalny, a stałym elementem, przetrwałym do dzisiaj, stały się np. wielkie, megalityczne budowle, pełniące funkcje funeralne (grobowców), a także - być może - także funkcje sakralne. Wiąże się je z kolejną kulturą, tzw. **pucharów lejkowatych**. Na Pomorzu Zachodnim takie megality znajdziemy m.in. w Krępcowie, Dolicach (tu Skansen pradziejowy „Wrota czasu”) czy Karsku.

Ustabilizowanie takiej sytuacji miało miejsce w kolejnym okresie – **epoce brązu**. Zaczął wtedy rozwijać się handel oraz osady, mające początkowo charakter otwarty, z wyraźnie wydzielonymi „dzielnicami” rzemieślniczymi. Z czasem, ze względu na niepokoje i konflikty, miejsca zamieszkania zaczęto otaczać palisadami i wałami ziemnymi, co doprowadziło do powstania osad obronnych – **grodów**. Dynamiczny rozwój zaludnienia Pomorza nastąpił w okresie dominacji tzw. **kultury łużyckiej**, szczególnie w dolinie Dolnej Odry, a następnie na wschód od niej, między Parsętą a Łebą. Depozyty odnalezione na stanowiskach

archeologicznych z tego okresu wskazują, że na miejscu wykorzystywano i przerabiano narzędzia i materiały m.in. znad dolnej Łaby i Danii.

Wraz z zanikiem kultury łużyckiej ludność zamieszkująca Pomorze wchodzi w okres tzw. **epoki żelaza**. Choć w początkowym okresie pojawiają się wyroby żelazne, pozyskiwane z powierzchniowych rud darniowych, to dominują wciąż wyroby z brązu. Eksploatacja złóż rudonośnych to kolejny etap ingerencji człowieka w środowisko naturalne.

Na przełomie epoki brązu i żelaza (VI / IV w. p.n.e.) na Pomorzu pojawiały się pierwsze grupy plemion germańskich, migrujące z obszaru Jutlandii i dolnej Łaby. Byli to przedstawiciele tzw. **grupy jastorfskiej**. Kolejnym etapem germańskiej obecności na Pomorzu jest przybycie z południowej Skandynawii plemion Gotów i Gepidów (I w. p.n.e. – IV w. n.e.). Związana z nimi **kultura wielbarska**, będąca pod wpływem wzorców rzymskich (m.in. poprzez prowadzący ku Bałtykowi szlak bursztynowy), charakteryzuje się monumentalnymi pochówkami w postaci kamiennych kręgów, widocznych w przestrzeni także dzisiaj.

Migracja Gepidów ku południowi, wywołana przez najazdy Hunów i upadek Rzymu, a będąca częścią okresu tzw. **wędrówek ludów**, pozbawiła Pomorze niemal całkowicie dotychczas dobrze funkcjonujących osad. W związku z tym zaczął odtwarzać się powoli krajobraz naturalny – nastąpiła ekspansja lasów na łąki, a łąk – na pola uprawne. Wyludnienie Pomorza nie było oczywiście całkowite, jednak stosunkowo słabe zasiedlenie spowodowało, że napływająca tu z południowego wschodu ludność słowiańska (od ok. VI w. n.e.) zasiedlała te tereny w sposób pokojowy, przynosząc inną, skromniejszą kulturę materialną, ale dość sprawną gospodarkę opartą głównie na rolnictwie. Na bazie tych ludów zaczęły wykształcać się **plemiona** słowiańskie, umownie nazywanych „Pomorzanami”, choć ich organizacja była stosunkowo luźna i nie tworzyły one jednolitej organizacji politycznej.

Sytuacja ta zaczęła się zmieniać pod wpływem czynników zewnętrznych. W II połowie X w. ziemie pomorskie stały się kierunkiem ekspansji państwa piastowskiego. Wraz z kryzysem polskiej państwowości, na Pomorzu zaczęły pojawiać się rodzime procesy państwowotwórcze. Marian Rębkowski sytuuje je na przełom X i XI stulecia. W momencie powstawania załążków państwa, struktura osadnicza, najbardziej wpływająca na krajobraz naturalny, a jednocześnie będąca podstawowym *exemplum* krajobrazu kulturowego, wg wspomnianego badacza (i wcześniejszych ustaleń) wyglądała następująco: „(...) skupisko osadnicze będące odpowiednikiem plemienia składało się z szeregu mniejszych jednostek, tworzonych z reguły przez kilka sąsiadujących ze sobą osiedli, rzadziej pojedynczą osadę. Ich mieszkańcy eksploatowali obszar o wielkości w granicach od kilku do kilkudziesięciu kilometrów kwadratowych. (...) Poza nielicznymi tylko wyjątkami, wyróżniającą pozycję w ramach takiej

wspólnoty zajmowała osada obronna, czyli gród, w sposób szczególnie manifestująca się także w przestrzeni”. Jak dalej zwraca uwagę M. Rębkowski, w takich właśnie miejscach zazwyczaj sytuuje się naczelników danych wspólnot, a wyróżnienie fizyczne i symboliczne powoduje, że następuje charakterystyczna dla organizacji państwowych „hierarchizacja przestrzeni społecznej”. Od IX w. gród stał się najczęściej występującą jednostką osadniczą, zaś ich liczba na przestrzeni ok. dwustu lat wyniosła kilkaset jednostek.

Oprócz „stołecznych” funkcji najważniejszego w danym skupisku grodu (np. Kołobrzeg od końca IX w.), pełniły one także inne. Mogły być strażnicami granicznymi na obszarze zamieszkałym przez dane plemię lub przydawano im funkcje sakralne. Nie mniej ważne były grody-centra rzemiosła i handlu, lokowane zwłaszcza w strefie nadmorskiej lub z dogodnym (wodnym) dojściem do Bałtyku. To z kolei wiąże się z przekształcaniem brzegów rzek pod budowę portów oraz drobne prace regulacyjne.

Powstanie zorganizowanego władztwa Gryfitów w XI w. radykalnie przeobraziło stosunki wewnętrzne, jednocześnie wchodząc w interakcje z sąsiadami.

Zarysowane wyżej zagadnienia, pokazujące w których obszarach dochodziło do przekształcania krajobrazu naturalnego w kulturowy, zostaną rozwinięte w monograficznych tekstach. W tym miejscu należy jeszcze pochylić się nad kwestią **granic**, czasem wyodrębnianych przez badaczy w osobny **krajobraz polityczny** (przez nas jednak traktowanych jako element krajobrazu kulturowego), a które wyznaczają nam zasięg zarówno tego, co nazywamy Księstwem Pomorskim, jak i organizujące wewnętrzne podziały państwa. Niestety, badania nad kształtowaniem się granic i ich zmiennością w czasie nie są dla Pomorza systematycznie prowadzone. Zainteresowany czytelnik znajdzie je w artykułach monograficznych i polecanej literaturze, przy czym w większości mają one charakter ogólny, bowiem nasza wiedza staje się dokładniejsza wraz z przyrostem źródeł pisanych a później – kartograficznych.

Samo pojęcie „granic” w interesującym nas zakresie oznacza występowanie jakiegoś terytorium oddzielonego od sąsiednich, a także obszaru, w obrębie którego dochodzi do wewnętrznych podziałów. Może mieć charakter państwowy, urzędowy (administracyjny), kościelny lub prywatny (własność ziemską). Zastrzeżeniem, jakie należy w tym miejscu sformułować jest to, że granice linearne, wytyczane w terenie, jakie są dla nas oczywiste dzisiaj, na Pomorzu pojawiają się dopiero w połowie XVII w., kiedy po upadku pomorskiej państwowości doszło do delimitacji granicy pomiędzy Szwecją a Brandenburgią. Relikty tego

podziału znajdziemy jeszcze dzisiaj np. w Puszczy Bukowej na obrzeżach Szczecina. W okresie średniowiecza i wczesnej nowożytności bardziej pojemne jest określenie „rubieży granicznych”, w których rozgraniczenia opierały się o naturalia – ciekł wodne, skraje lasu, głązy czy drzewa, na których czasami wykonywano stosowne oznakowania.

Dla obszaru Księstwa Pomorskiego, oprócz zmiennych w czasie granic państwowych, możemy wyróżnić granice poszczególnych Księstw (Szczecińskiego i Wołogoskiego), księstw (np. słupskie, stargardzkie i in.), „ziem” (np. ziemia uznamska) i innych „herbowych” części składowych państwa (np. hrabstwo choćkowskie), domen książęcych i urzędów (*Amt*), administracji kościelnej (różnej dla Kościoła diecezjalnego i prowincji zakonnych) i własności ziemskiej – szlacheckiej i miejskiej.

Pierwotne zasięg władztwa Gryfitów na południu opierał się mniej więcej o linię Warty – Noteci, jednak od połowy XIII wieku byli oni stopniowo i sukcesywnie wypierani na północ przez Brandenburczyków. Utracili kolejno obszary nazwane wkrótce Nową Marchią (z miastami lokowanymi przez pomorskich książąt, jak np. Chojna), ziemię barnimską a następnie Marchię Wkrzańską (*Uckermark*). Klin nowomarchijski wbijał się w obszar Pomorza głęboko na północ, sięgając aż do Świdwina, a obejmując jednocześnie Drawsko i Choszczno.

Mimo trwających do końca XV stulecia niepokojów i wojen granicznych z południowym sąsiadem, stan taki przetrwał przez kolejne 150 lat. Ważne zmiany nastąpiły po śmierci Bogusława XIV i upadku dynastii (1637), a jednocześnie zakończeniu wojny trzydziestoletniej (1648). Na kongresie westfalskim zadekretowano podział ziem gryfickich pomiędzy Szwecję a Brandenburgię; rozgraniczenie nastąpiło dopiero w 1653 roku w oparciu o delimitację w terenie. Umownie granica biegła linią Odry, przy czym Szwedzi przesunęli na wschód kilkukilometrowy „bufor” (na południe od Gryfina gwałtownie rozszerzający się w kierunku Pyrzyca), gwarantujący, że nurt rzeki w całości będzie kontrolowany przez Skandynawów. Szczecin i zachodnia, lepiej rozwinięta gospodarczo część władztwa Gryfitów przypadła Szwecji, wschodnia (ze stolicą w Stargardzie) – Brandenburgii.

Kolejne zmiany nastąpiły po III wojnie północnej. Klęska Szwecji pozwoliła Prusom („następcy” Brandenburgii) na zajęcie Szczecina i przesunięcie granicy ze Szwecją na rzekę Peene (1720). Ostatecznie kres rządów szwedzkim na obszarze dawnego Księstwa Pomorskiego położyły wojny napoleońskie i całkowite zajęcie obszaru na zachód od Peene przez Prusy. Zatem od 1815 roku aż po 1945 cały obszar pomorski znajdował się w obrębie państwa pruskiego a potem zjednoczonej II Rzeszy.

Reformy królestwa pruskiego z 1815 roku, spowodowane klęskami w wojnach z Francją, wprowadziły m.in. nowe podziały administracyjne. Dla Pomorza utworzono Prowincję

Pomorską (*Provinz Pommern*) ze stolicą w Szczecinie, której zasięg pokrywał się z grubsza z zasięgiem nowożytnego państwa Gryfitów. Prowincję podzielono na trzy rejencje: stralsundzką, szczecińską i koszalińską (*Regierungsbezirk Stralsund, Stettin i Köslin*), a te – na powiaty (*Kreis*). W XIX i w I połowie XX w. do Prowincji Pomorskiej sukcesywnie włączano powiaty nowomarchijskie: świdwiński, drawski, choszczeński i strzelecki. Być może niezamierzenie, ale granice Pomorza ponownie, po kilkuset latach, oparły się o dolinę Noteci.

W wymiarze lokalnym znaczące zmiany administracyjne nastąpiły w przypadku Szczecina i – w mniejszym zakresie – Greifswaldu. W 1939 roku utworzono tzw. Wielki Szczecin (*Groß Stettin*), włączając w jego granice dwa sąsiednie miasta – Police i Dąbie. Nieco wcześniej w tym samym roku granice Greifswaldu poszerzono o Wieck oraz Eldenę, jednak skala była nieporównywalnie mniejsza niż w przypadku stołecznego Szczecina.

Najważniejszy podział wewnętrzny w przypadku państwa Gryfitów przebiegał między częścią szczecińską a wołogoską, przy czym podział ów wiódł mniej więcej równoleżnikowo, a nie na linii Odry, jak by wskazywało położenie obu stolic (Wołogoszczy – Wolgast i Szczecina). Był to podział dominujący, przerywany stosunkowo krótkimi okresami zjednoczenia, jak za Bogusława X czy Bogusława XIV. W 1325 roku w skład Księstwa Wołogoskiego weszło Księstwo Rugijskie z największym później pomorskim miastem – Stralsundem. Kolejnym ważnym księstwem było księstwo słupskie ze stolicą w Słupsku lub Darłowie. W okresie rządów księcia-seniora, jego młodszy brat (bracia) lub syn (synowie) z reguły otrzymywał w uposażenie domenę (księstwo, dzielnicę), w której uczył się rządów i z której się utrzymywał. Tak możemy odnotować np. efemeryczne księstwo stargardzkie, ale także jedno z najstarszych – księstwo dymińskie (od miejscowości Demmin). Wschodnie granice Księstwa flankowały ziemie lęborska i bytowska, przyznane w 1455 roku jako lenno przez króla Kazimierza Jagiellończyka i rządzone przez Gryfitów aż do wygaśnięcia dynastii w 1637 roku.

Osobnym bytem administracyjnym w ramach Księstwa było Biskupstwo Kamieńskie, które po wprowadzeniu reformacji, i śmierci ostatniego biskupa katolickiego było rządzone przez młodszych książąt, będących tytularnymi biskupami kamieńskimi. Reformacja wprowadziła zresztą wiele więcej w podziałach administracyjnych, o czym w odpowiednim, monograficznym artykule.

Więcej:

Tadeusz Galiński, *Paleolit i mezolit na Pomorzu*, Szczecin 2019.

Historia Pomorza, t. I, cz. I, red. Gerard Labuda, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1972.

Megalithy Pomorza Zachodniego. Na tropie budowniczych tajemniczych grobowców z epoki kamienia, red. Agnieszka Matuszewska, Marcin Szydlowski, Szczecin b.d.

Jan M. Piskorski, *Pomorze plemienne. Historia – Archeologia – Językoznawstwo*, Wodzisław Śląski: Sorus 2014.

Marian Rębkowski, *Jak powstało Pomorze? Studium tworzenia państwowości we wczesnym średniowieczu*, Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN 2020.

J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna zarys problematyki*, Warszawa: DiG, Instytut Historii PAN 2014.

Radosław Skrycki